

Coğrafiyanın tədrisində interaktiv təlimə əsasən şagird fəaliyyətinin təşkili metodikası

Dadaş Ələsgərov

*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
ADPU-nun dosenti*

Rəyçilər: ped.ü.f.d., dos. O.K. Alxasov,
c.ü.f.d., dos. M.X. Məmmədov

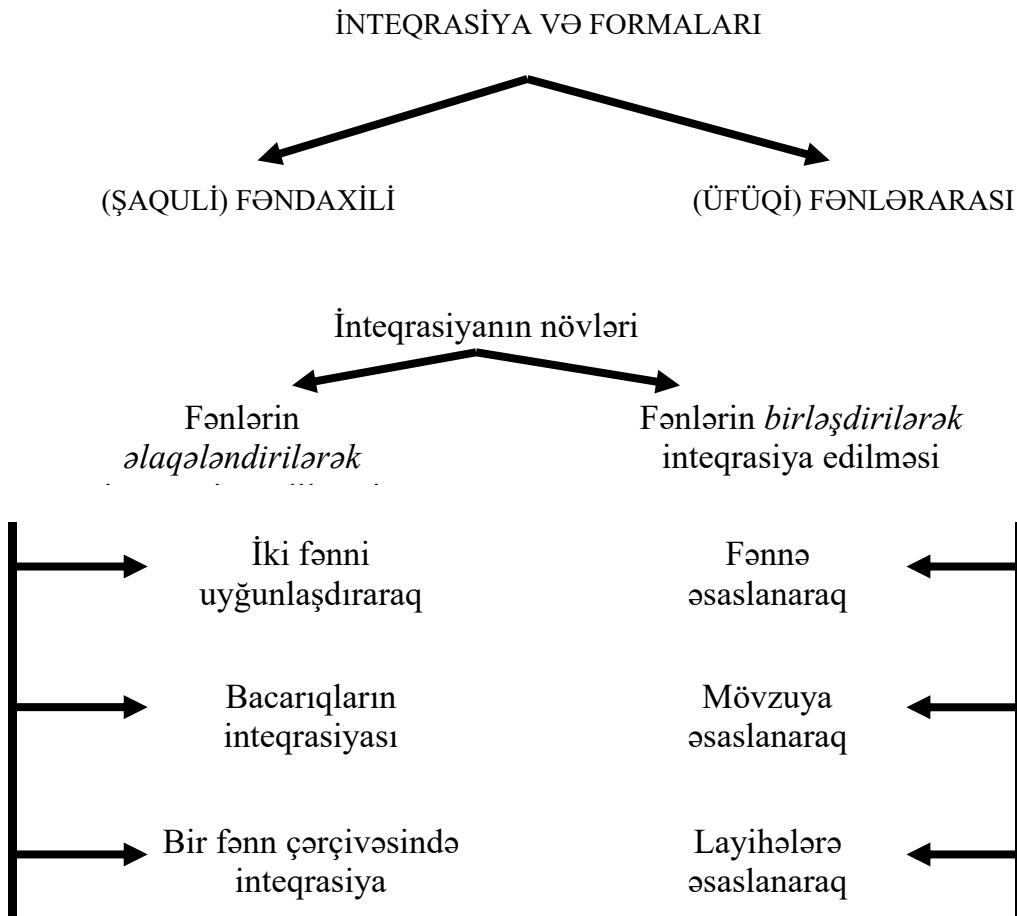
Açar sözlər: cəmiyyət, inteqrasiya, təbiət, fənlərarası, ikitərəfli, təlim, forma, çoxtərəfli

Ключевые слова: общество, интеграция, природа, межпредметный, двухсторонний, обучение, форма, многосторонний

Key words: society, integration, nature, interdisciplinary, two-sided, training, form, polygonal

Cəmiyyətdə və təbiətdə bizi əhatə edən hər yerdə inteqrasiya mövcuddur. Bütün elmlər mənbəyini məkan, zaman, canlı və cansız varlıqların vəhdəti olan dünyadan alır və bütün təhsillər bir Yer kürəsi və onun üzərində mövcud olan müxtəlif sahələrin öyrənilməsi üzrə inkişaf edir.

İnteqrasiya nədir? İnteqrasiya təlim prosesini, fənlər arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılığı dərinləşdirməyə xidmət edir. İnteqrasiyanın köməyi ilə şagirdlər biliklər arasında qarşılıqlı əlaqəni başa düşür və həmin bilikləri şəxsi və ictimai problemlərin həllində istifadə edir.

Fənlərarası inteqrasiya bir neçə fənnin əhatə etdiyi ortabilik və bacarıqların sintezi olmaqla, bir fənn aid anlayışların metodların digər bir fənnin tədrisində ifadəsini nəzərdə tutur. Belə inteqrasiya müxtəlif fənlər arasında məntiqi əlaqələrin qurulmasına xidmət edir. Bu proses eyni bir bacarığın ayrı-ayrı fənlər vasitəsilə daha da təkmilləşdirilməsini təmin etməklə, təlim prosesinin səmərəliliyinin artırılmasına şərait yaradır. Fənlərarası və fəndaxili münasibətlərin, sadəcə əlaqəsi deyil, inteqrasiya xarakteri daşması bu münasibətlərin daha sıx və möhkəm olmasına, onun bütöv bir prosesə çevrilməsinə şərait yaradır. Müəllimlər pedaqoji prosesdə ondan daha səmərəli qaydada istifadə etmək imkanı qazanırlar. Bundan əlavə, fənlərarası və fəndaxili inteqrasiya interaktiv öyrənməyə geniş yol açır, şagirdlərin təbiət, cəmiyyət və insanlar arasında qarşılıqlı əlaqələr şəraitində stimullaşdırır. Şaquli inteqrasiya daha çox fənnin siniflər və mərhələlər arasındakı əlaqəsini, üfüqi isə müxtəlif, lakin uyğun gələn fənlərin əlaqəsini ehtiva edir.

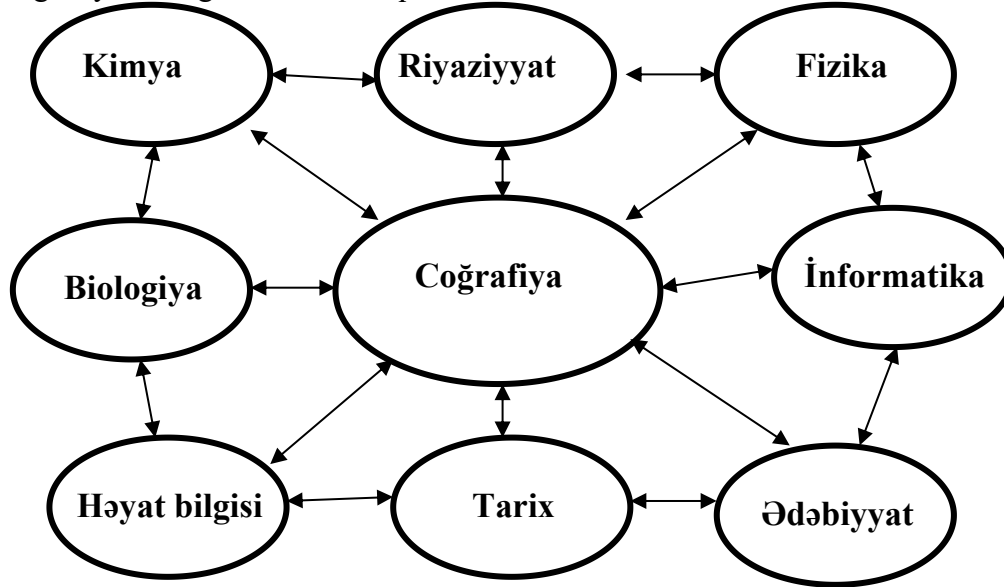
İnteqrasiya nəticəsində tədris materialının yığcamlılığı təmin edilir, təkrara yer verilmir, şagirdlər artıq yüklənmir və tədris vaxtına qənaət edilir. Şagirdlər az vaxt içərisində çox, həm də bir-biri ilə üzvi şəkildə formalaşmış biliklər əldə edirlər. Bu məqsədlə təhsilalanları inteqrativ biliklər əldə etməyə hazırlayan fənlərarası əlaqəyə geniş yer verilməlidir. Bunun təmin edilməsi üçün müəllim bütün fənlər üzrə proqram materiallarına yaxşı bələd olmalı, fənlərarası əlaqədən istifadə etməyin yollarını, onun metodikasını dərinlən bilməlidir. Fənlərarası əlaqə prosesində tədris fənni şagirdlər tərəfindən yaxşı mənimsənilir, bir neçə fənn üzrə bilik, bacarıq və vərdislər təkrarlanır, nəticə, biliyin şagirdlər tərəfindən sistemli mənimsənilməsi təmin edilir.

Orta ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan coğrafiya dərslərində bir çox fənlərlə əlaqə yaratmaq imkanları ilə yanaşı, uyğun olaraq, riyaziyyat, fizika, həyat bilgisi, tarix, ədəbiyyat, musiqi kimi fənlərin tədrisində də coğrafiyaya inteqrasiya etmək imkanları mövcuddur və bu imkanlardan yerində, düzgün istifadə olunması məqsədə uyğundur.

Coğrafiya fənninin tədrisində digər fənlərə inteqrasiya olunma imkanlarının olduğu kimi, həmin fənlərin tədrisi prosesində də coğrafi anlayışlardan istifadə edilməsi imkanlarını nəzərə alaraq, “fənlərarası əlaqə” termini ilə yanaşı, “fənlərarası qarşılıqlı əlaqə” termininin də işlədilməsi düzgün olardı. Məsələn, xəritələrin öyrənilməsi, kartoqrafik biliklərin əldə edilməsi üzrə iş bu günə qədər yalnız coğrafiya müəllimlərinin üzərinə düşür. Əlbəttə, bu bir tərəfdən qanunauyğundur. Lakin kartoqrafik bilik və bacarıqlara olan tələblərin artdığı bir zamanda onun təmin edilməsinin yalnız coğrafiya müəllimlərinin öhdəsinə verilməsi bir qədər çətinlik yaradır. Coğrafiya proqram və dərslərinin öyrənilməsi və təhlil göstərir ki, coğrafiya kursunda öyrənilən kartoqrafik bilik və bacarıqlar coğrafiya və riyaziyyat müəllimlərinin sıx əməkdaşlığı, razılaşdırılmış fəaliyyətləri sayəsində daha dərin və əsaslı mənimsənilə bilər və eyni zamanda tətbiqi də asanlaşar. Göründüyü kimi ayrı-ayrı fənlər arasında bu cür əlaqələr kifayət qədər dəyərləndirilərsə təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə səbəb olar.

Müəllimlər həmin mövzular arasında elə əlaqə yaratmalıdır ki, eyni məsələ ikinci, üçüncü dəfə eynilə təkrarlanmasın, hər bir fənnin tədrisində özünəməxsus cəhətdən təqdim edilsin ki, şagirdlər üçün daha maraqlı olsun. Eyni zamanda şagirdlərin bilmədikləri maraqlı və yaş dairəsinə uyğun şəkildə ortaya çıxarılmalı və bilikləri daha da genişləndirməlidir.

Coğrafiyanın digər fənlərlə əlaqələri

İntegrativ əlaqə - coğrafiya ilə müvafiq fənn proqramının mövzularına uyğun şəkildə yanaşmaqla həyata keçirilir.

Texniki tərəqqi dövründə insanlar informasiya bolluğunda yaşayır və saysız informasiya ilə yüklənir. Həmin məlumatlar içərisində ən faydalılarını və əsaslarını seçmək, müəyyən etmək yollarını şagirdlərə öyrətmək üçün fənlərarası əlaqələrin əhəmiyyəti böyükdür.

“İnteqrasiya – şagirdlərdə dünyanın bütöv və bölünməz obrazını yaratmaq və onları özünü inkişafa yönəltmək üçün, məqsədyönlü şəkildə biliyin məzmun komponentləri arasında standart və sistemləşdirilmiş əlaqələrin yaradılması və həyata keçirilməsini özündə əks etdirən didaktik prinsipdir”.

Kurikulum anlamında təhsilin məzmununa verilən tələblər, ilk növbədə tədris planları, proqram və dərsliklərlə bağlıdır. Dərsliklərin yeniləndirilməsi kurikulum islahatının başlıca amillərindəndir. Çünki, dərsliyi şagirdin «dünyaya açılan pəncərəsi» adlandırırlar. Aydın ki, son illərdə dərsliklərin məzmun və quruluşca yeniləndirilməsi sahəsində əhəmiyyətli dəyişikliklər olmuşdur. İntegrativ fənlərin yaradılması eyni zamanda integrativ proqram və dərsliklərin, eləcə də, dərs vəsaitlərinin yaradılması zərurətini doğurmuşdur. Yeni fənn proqramlarında (kurikulumlarda) bu məsələyə xüsusi olaraq diqqət yetirilmiş, şagirdlərin siniflər və səviyyələri üzrə inkişafına qoyulan standart tələblər hazırlanmışdır. Ölkə miqyasında ilk dəfə hazırlanan bu standartlar özlərinin integrativ xarakterinə görə seçilir. Bu standartlarda həm fənlərarası, həm də fəndaxili inteqrasiya nəzərə alınmaqla, mühüm təhsil prinsiplərindən birinin tərkib hissəsi kimi tətbiq olunması məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

İnteqrasiya - təhsil sistemi çərçivəsində şagirdləri özünü inkişafa doğru aparan, ayrı-ayrı eyni tipli, yaxın məzmunlu anlayışlar arasında məqsədyönlü şəkildə təşkil olunan əlaqələrin qurulmasıdır.

Fəndaxili inteqrasiya təlimin əsas və orta təhsil pilləsi üçün nəzərdə tutulan məzmun xətlərini əhatə edir. Məzmun xətlərinin inteqrasiyası əsasında təqdim olunan ümumiləşdirilmiş bilik və bacarıqlar hər bir təhsil səviyyəsi üçün gözlənilən ümumi təlim nəticələrinin tərkib hissəsidir.

Beləliklə, həm fənlərarası, həm də fəndaxili əlaqələrə səmərəli təlim prosesinin əsas

şərtləri kimi baxılmalıdır.

Psixoloqlar tərəfindən sübut olunmuşdur ki, şagirdlərin əqli inkişafı yalnız fəal tədris fəaliyyəti prosesində mümkündür. Başqa sözlə desək, sistemləşdirilmiş biliklərin şagirdlər tərəfindən qavranılması və uzunmüddət hafizədə saxlanması üçün təlim prosesində, müəllim tərəfindən yaradılan öyrədici mühitdə müxtəlif düşündürücü tədqiqatların aparılması və praktik tətbiqi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Təlimin bu şəkildə təşkili təfəkkürün inkişafını təmin edən analiz-sintez, induksiya-deduksiya, müqayisə, analogiya kimi fikri fəaliyyət priyomlarının tətbiqinə şərait yaradır, nəticədə elmi anlayış və təsəvvürlərin şagirdlər tərəfindən düzgün qavranılmasına gətirib çıxarır.

Fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyaya aid nümunə cədvəli:

SİNİF	ƏSAS STANDART	AIT STANDART
VI sinif	2.1.Coğrafi təbəqədə baş verən hadisə və proseslərin ekocoğrafi nəticələrini mənimsədiyini nümayiş etdirir.	2.1.1.Yerin daxili quruluşu, relyefini və orada baş verən hadisə və prosesləri təsvir edir. F.-1.1.1.; 2.1.1.; H.b.-1.1.1.
VII sinif		2.1.1.Yer səthində relyefin müxtəlifliyinin yaranma səbəblərini şərh edir. B.-1.1.2.; H.b.-1.1.1.
VIII sinif		2.1.1.Litosfer tavalalarının hərəkətini müasir relyef formalarının yaranması ilə əlaqələndirir.
IX sinif		2.1.1.Yer qabığında baş verən hadisə və proseslərin iqtisadi həyata təsirini dəyərləndirir. B.-4.2.1.; 4.2.2.
X sinif		2.1.1.Yer qabığındakı dəyişikliklərə dair proqnozlar verir. B.-1.1.1.; 4.2.1.
XI sinif		2.1.1.Ərazilərin tektonik quruluşunun və təbii proseslərin ölkələrin iqtisadiyyatında rolunu izah edir.

Fəndaxili inteqrasiya-coğrafiyanın tədrisində əhəmiyyətli didaktik məqsəd daşıyır. Bu inteqrasiya modeli fənn müəllimindən bilik və bacarığı əlaqəli şəkildə, eləcə də ayrılıqda görə bilmək qabiliyyəti tələb edir. Bu inteqrasiya formasının həyata keçirilməsi, məzmun xətlərinə aid təlim nəticələrinin siniflər üzrə sadədən-mürəkkəbə doğru dinamik ardıcılığını təmin edir. Siniflər üzrə bir-birini tamamlayan təlim nəticələri fənn daxilində inteqrasiyanın möhkəmlənməsinə səbəb olur.

Fəndaxili inteqrasiya təlimin əsas və orta təhsil pilləsi üçün nəzərdə tutulan məzmun xətlərini əhatə edir. Məzmun xətlərinin inteqrasiyası əsasında təqdim olunan ümumiləşdirilmiş bilik və bacarıqlar hər bir təhsil səviyyəsi üçün gözlənilən ümumi təlim nəticələrinin tərkib hissəsidir. Aşağıdakı cədvəldə verilmiş nümunədə coğrafiya fənn kurikulumunda «Cəmiyyət» məzmun xətti üzrə sinifdən-sinifə keçdikcə fəndaxili inteqrasiyanın yaradılmasının sadədən-mürəkkəbə prinsipi əsasında standartlarda öz əksini

tapdığını görmək mümkündür.

Coğrafiya fənn kurikulumunda «Cəmiyyət» məzmun xəttində 3.1.1. standartının VI-XI siniflər üzrə dəyişməsinə izləməklə görmək olar:

VI sinif	3.1.1.Dünya xalqlarının fərqli xüsusiyyətlərini təsvir edir
VII sinif	3.1.1.Əhalinin regionlar üzrə paylanması şərh edir
VIII sinif	3.1.1. Əhalinin təbii və mexaniki hərəkətinin səbəblərini izah edir
IX sinif	3.1.1.Əhalinin artım dinamikasını ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə əlaqələndirir
X sinif	3.1.1.Əhalinin təbii artımının yaratdığı problemləri təhlil edir
XI sinif	3.1.1. Əhalinin tərkibini təhlil edir

Fənlərarası inteqrasiya - bir fənnə aid olan qanun, nəzəriyyə və metodların başqa bir fənnin öyrədilməsi zamanı istifadəsini nəzərdə tutur. Müxtəlif fənlərə aid oxşar və bir-birini tamamlayan ayrı-ayrı mövzular elə planlaşdırılır və iş elə təşkil olunur ki, müəyyən bir çərçivə yaranır, yəni onlar eyni vaxtda tədris olunur.

Hər hansı fənnin səmərəli təşkili baxımından, onun uyğun fənlərlə əlaqəli təlimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımda coğrafiyanın fənlərarası inteqrasiya imkanlarının geniş olması, xüsusilə də tarix, biologiya, fizika, riyaziyyat və başqa fənlərlə inteqrativ öyrədilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, fənlərarası inteqrasiya modelinin düzgün və uğunu tətbiqi, fənn müəlliminin paralel (qonşu-inteqrasiya olunacaq) fənlərin məzmunundan xəbərdar olması, mövzunun tədrisində istifadə edəcəyi məlumat və ona dair göstərişlərə yiyələnməsindən bilavasitə asılıdır.

Fənlərustü (transfənn) inteqrasiya-inteqrasiyanın ən yüksək səviyyəsi olmaqla, özündə təlimin əhatə etdiyi əsas və əlavə məzmun komponentlərinin sintezini ehtiva, ümumiyyətlə, cəmiyyətin iqtisadi, sosial, ekoloji problemlərinin həllinə kompleks yanaşma inteqrasiyanı zəruri edir. Coğrafiya fənninin tədrisində yalnız təbiət fənləri deyil, eləcə də ictimai və texniki fənlərin tətbiqi inteqrativlik baxımından coğrafiyanın rolunu yüksəldir, onu mərkəzi mövqeyə gətirir, fənnin didaktik əhəmiyyətini artırır, müxtəlif təlim metodlarının tətbiqinə imkan verir. İnteqrasiyanın tətbiqi nəticəsində, eyni zamanda digər fənn sahələri ilə kombinasiyalar da yaradılır. Coğrafiya demək olar ki, bütün fənlərlə inteqrasiya oluna bilər. Coğrafiya ilə fizika, kimya, riyaziyyat, biologiya, tarix, ədəbiyyat fənlərinin inteqrasiyası təkcə ayrı-ayrı elm sahələrində yaranan sualların cavablandırılmasına kömək etmir, həm də bu tədris fənləri arasında kəsilməz əlaqələrin olduğunu göstərir. Bu əlaqələrdən düzgün və lazımi şəkildə istifadə etmək üçün coğrafiya müəllimləri coğrafiyanın fizika, riyaziyyat, kimya, biologiya, informatika və həyatın müxtəlif sahələrində tətbiqini aşılamaq üçün hər cür imkandan ustalıqla istifadə etməlidirlər.

Fənlərin əlaqəsini reallaşdırmaq üçün şagirdlərin yaş səviyyəsinin nəzərə alınması, yəni mövzuların çətinlik dərəcəsinin seçilməsi prinsipi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, fənlərarası əlaqə materiallarının seçilməsi elə həyata keçirilməlidir ki, tədris prosesi proqram materiallarının ağırlaşdırılmasına deyil, onların asanlaşdırılmasına, rahat mənimsənilməsinə xidmət etmiş olsun. Eyni zamanda proqram materiallarını əlaqələndirmə adı ilə həddindən artıq sadələşdirməyə və təsvirçiliyə də yol verilməməlidir. Bu prinsiplər yerli-yerində, məqsədyönlü şəkildə tətbiq olunarsa, qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq olar. Lakin, müşahidələr göstərdi ki, təlimdə fənlərarası əlaqələr düzgün qiymətləndirilmədiyi hallarda, ayrı-ayrı fənlərdən müvəffəq oxuyan şagirdlər bir bilik sahəsindəki bacarıq və vərdişlərini

digər bilik sahəsində tətbiq etməyi ya bacarmır, ya da buna çətinlik çəkirlər. Məsələn, riyaziyyat dərslərində miqyasın tərifini bilərək, ona aid hesablamaları apardıqları halda, coğrafiya kursunda müxtəlif miqyaslı xəritələrdən istifadə edərək çalışmaların həllində çaşbaş qalırlar. Görkəmli psixoloq E.N.Kabanova-Mellerin göstərdiyi kimi, «əqli inkişafın mühüm göstəricisi-bilik, bacarıq və vərdişləri şagirdlərin əvvəllər rast gəlmədiyi yeni tipli tapşırıqları sərbəst surətdə yerinə yetirə bilməsindən ibarətdir».

Fəndaxili inteqrasiya da coğrafiya təlimində mühüm yer tutur. Bu inteqrasiya forması fənni tədris edən müəllimdən xüsusi istedad, yəni bilik və bacarığı əlaqəli və eləcə də ayrılıqda görə bilmək qabiliyyəti tələb edir. Fəndaxili inteqrasiya coğrafiya fənninin məzmun xəttinə aid təlim nəticələrinin siniflər üzrə dinamik ardıcılığını təmin edir. Ayrı-ayrı siniflər üzrə bir-birini tamamlayan təlim nəticələri fənn daxilində inteqrasiyanın möhkəmlənməsinə səbəb olur. Eyni zamanda bir sinif daxilində ardıcıl və uyğun mövzular da bir-biri ilə əlaqədə olduğundan, inteqrasiyanı şərtləndirir. Belə ki, yeni fənn proqramı (kurikulumu) sadədən-mürəkkəbə prinsipinə əsaslandığından, sinifdən-sinfə keçdikcə məzmun xətləri üzrə alt standartlar dəyişir və şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun olaraq, çətinlik dərəcəsi artırılır. Bu baxımdan hər yeni sinifdə tədris olunan mövzu əvvəlki sinifdə öyrənilən mövzulardakı bilik və bacarıqlara «söykənərək», onların davamı və bir qədər mürəkkəbləşdirilmiş forması kimi çıxış etdiyindən, keçmiş mövzulara inteqrasiya olunmasını, onların yada salınmasını labüd edir.

Coğrafi biliklərin müstəqil mənimsənilməsinə həyata keçirmək üçün tədris prosesində qarşıya qoyulmuş problemin həll edilərək öyrənilməsi, şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyətinin səmərəli təşkil edilməsinə uyğun şəraitin yaradılması zəruridir. Eyni zamanda tədqiqat nəticəsində şagirdin yiyələndiyi coğrafi biliklərin digər məktəb fənləri ilə uzlaşdırılması çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bir məsələ ilə bağlı müxtəlif fənlər baxımından məlumatlar əldə etmək ehtiyacı şagirdlərdə tədqiqatçılıq qabiliyyətinin və vaxtı düzgün idarə etmək bacarığının formalaşdırılmasına şərait yaradır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyanın yaradılması vaxtdan səmərəli istifadə etməyə imkan yaratdığı kimi, həm də şagirdlərin təlim yükünün azaldılmasına səbəb olur. Bu isə öz növbəsində biliklərin daha asan və uzunmüddətli mənimsənilməsinə şərait yaradır.

Məqalənin aktuallığı. Məqalənin kurikulum təlim modelinin əsasında hazırlanmış standartların tələblərinə uyğun olaraq şagird fəaliyyətinin təşkili məsələlərinə həsr olunması aktual hesab olunmalıdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Elmi yenilik ondan ibarətdir ki, coğrafiya fənni ilə ümumtəhsil orta məktəblərinin müxtəlif fənlərinin tədrisində eyni məsələlər qarşılıqlı olaraq şagirdlərə öyrədilir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, eləcə də tələbə və magistrantlar istifadə edə bilirlər.

Ədəbiyyat

1. Alxasov O. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Bakı: Elm və təhsil, 2013.
2. Ümumtəhsil fənn standartları (I-XI siniflər). Bakı, 2012.
3. İnteqrativ kurikulum: mahiyyət və nümunələr: Müəllim üçün vəsait. Bakı, 2005.
4. Coğrafiya-9: Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: "Bakı" nəşriyyatı, 2016.
5. Coğrafiya-10: Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: "Bakı" nəşriyyatı, 2017.

Д. Алескеров

Методика образования ученической деятельности на основах интерактивной обучении в изучении географии

Резюме

Эта статья посвящена интеграции и формам ее применения на уроках географии. Проанализированы эффекты интеграции предметов и курсов на уроках географии с учениками логического мышления и мыслей, глубоких и всесторонних способов изучения предмета географии.

D. Alaskarov

Methods of forming of the pupil activities to interactive training according to in the teaching of the geography

Summary

This article is about integration and its application forms at geography lessons. Effects of integration between subjects and courses at geography lessons to students logical mentality and thoughts, deeply and comprehensive learning ways of geography subject are analyzed.

Redaksiyaya daxil olub: 28.12.2017